

รายงานการอภิปรายเรื่อง

# พุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ

สำนักนายกรัฐมนตรี

รายงานการอภิปรายเรื่อง

## พุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร

รายงานผลจากการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง

ปฏิรูปการศึกษา : ก้าวหน้าสู่ปีที่ ๓ “ศาสนากับการปฏิรูปการเรียนรู้”

วันอาทิตย์ที่ ๑๙ สิงหาคม พ.ศ.๒๕๔๔

ณ ห้องประชุม Plenary Hall ๒ ศูนย์การประชุมแห่งชาติสิริกิติ์ กรุงเทพมหานคร

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ

สำนักนายกรัฐมนตรี

๒๕๕.๓๐๑๓๗

ส ๖๕๑ ร

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ

รายงานการอภิปรายเรื่อง พุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร.

กรุงเทพฯ : สกศ., ๒๕๕๕.

๖๕ หน้า.

ISBN ๙๗๕-๒๕๑-๓๒๑-๕

๑. พุทธศาสนากับการจัดการศึกษา

๒. การปฏิรูปการศึกษากับพุทธศาสนา ๓. ชื่อเรื่อง

## รายงานการอภิปรายเรื่องพุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร

สิ่งพิมพ์ สกศ.

อันดับที่ ๓/๒๕๕๕

พิมพ์ครั้งที่ ๑

ตุลาคม พ.ศ.๒๕๕๕

จำนวนพิมพ์

๓,๐๐๐ เล่ม

ISBN

๙๗๕-๒๕๑-๓๒๑-๕

จัดพิมพ์และเผยแพร่

กลุ่มงานศาสนา

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ

ถนนสุขุทัย เขตดุสิต กรุงเทพฯ ๑๐๓๐๐

โทรศัพท์ ๐ ๒๖๖๘ ๗๑๒๓ ต่อ ๒๕๒๖, ๒๕๒๗

โทรสาร ๐ ๒๖๖๘ ๗๒๗๕

เว็บไซต์ <http://www.onec.go.th>

พิมพ์ที่

โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติลิขสิทธิ์ ปีพุทธศักราช ๒๕๕๒

โดยสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ

## สารบัญ

หน้า

### คำนำ

#### ส่วนที่ ๑

สรุปประเด็นการอภิปราย เรื่อง พุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร ๑

#### ส่วนที่ ๒

สรุปการประเมินผลการอภิปราย เรื่อง พุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร ๙

### ภาคผนวก

พุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร โดย พระมหาจรรยา สุทธิญาโณ ๑๖

การพัฒนาการเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสตร์ โดย ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์ ๑๙

หลักสูตรและการทางการศึกษิตามนัยแห่งพุทธธรรม โดย ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์ ๒๓

โครงการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง ปฏิรูปการศึกษา : ก้าวหน้าสู่ปีที่ ๓ ๒๗

“ศาสนากับการปฏิรูปการเรียนรู้”

## คำนำ

พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.๒๕๕๒ มีจุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษาว่าต้องเป็นไปเพื่อพัฒนาคนไทยให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งร่างกาย จิตใจ สติปัญญา ความรู้ และคุณธรรม มีจริยธรรมและวัฒนธรรมในการดำรงชีวิต สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข ซึ่งหมายถึง การพัฒนามนุษย์หรือผู้เรียนให้เป็นคนเก่ง ดี และมีความสุข ตามหลักธรรมของศาสนา จึงได้มีการแสวงหาวิธีการนำหลักธรรมทางศาสนาเข้าสู่กระบวนการเรียนการสอน เพื่อให้บรรลุจุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษาดังกล่าว

ในโอกาสที่สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักงานปฏิรูปการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ และทบวงมหาวิทยาลัย รวมทั้งสถาบันศาสนา องค์กรภาครัฐและเอกชน ร่วมกันจัดสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง ปฏิรูปการศึกษา : ก้าวหน้าสู่ปีที่ ๓ เมื่อวันที่ ๑๗-๑๙ สิงหาคม พ.ศ.๒๕๕๔ ณ ศูนย์การประชุมแห่งชาติสิริกิติ์ กรุงเทพมหานคร จึงได้จัดให้มีการอภิปรายเรื่อง พุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร เมื่อวันที่ ๑๙ สิงหาคม พ.ศ.๒๕๕๔ ณ ห้องประชุม Plenary Hall ๒ ซึ่งเป็นกิจกรรมหนึ่งของการสัมมนาดังกล่าว โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ประชาชนทั่วไปได้รับทราบบทบาทของพระพุทธศาสนาต่อการจัดการศึกษาและวิถีชีวิตของคนไทยในการกลม่อเมลาให้คนไทยเป็นผู้มีความรู้คู่คุณธรรม โดยมีวิทยากรผู้ทรงคุณวุฒิ ได้แก่ พระมหาจรรยา สุทธิญาโณ แม่ชีคันทน์สนีย์ เสถียรสุต ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์ รองศาสตราจารย์ ดร. สุนทร ฦ รัชชี ดำเนินการอภิปรายโดย นายสุเมธ โสพฤกษ์ ผู้เข้าร่วมอภิปรายประกอบด้วย พระสังฆาธิการ แม่ชี ผู้ทรงคุณวุฒิ นักวิชาการ และประชาชนทั่วไป ซึ่งได้มีการแสดงความคิดเห็นอย่างกว้างขวางและสนับสนุนให้นำหลักพุทธธรรมเข้าสู่กระบวนการเรียน การสอน เน้นให้ผู้เรียนเกิดความรู้คู่คุณธรรมเพื่อให้เป็นคนเก่ง คนดี และมีความสุขเพื่อให้บรรลุผลสำเร็จตามเจตนารมณ์ของพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.๒๕๕๒ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติพิจารณาเห็นว่า ผลการอภิปรายเป็นองค์ความรู้หนึ่งในการนำพระพุทธศาสนาเข้าสู่กระบวนการศึกษา จึงได้สรุปเพื่อเผยแพร่แก่หน่วยงาน สถานศึกษา ครู ผู้สอน และนักวิชาการทั่วไปได้ศึกษา โดยแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนคือ ส่วนที่ ๑ เป็นการสรุปประเด็นจากการอภิปราย ส่วนที่ ๒ เป็นการประเมินผลและข้อเสนอแนะจากผู้เข้าร่วมประชุมจากการสรุปและสังเคราะห์จากแบบสอบถาม

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติหวังเป็นอย่างยิ่งว่า สารของการอภิปรายทางวิชาการจะเป็นประโยชน์ต่อหน่วยงาน สถานศึกษา และผู้เกี่ยวข้องดังกล่าวให้เกิดแนวคิดในการนำพระพุทธศาสนาเข้าสู่กระบวนการเรียนการสอนให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตและสังคมไทยให้ผู้เรียนเกิดความรู้คู่คุณธรรมอย่างแท้จริงต่อไป

(นายรุ่ง แก้วแดง)

เลขาธิการคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ

**ส่วนที่ ๑**  
**สรุปประเด็นการอภิปราย**  
**เรื่อง “พุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร”**

\*\*\*\*\*

ด้วยสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ได้จัดการอภิปรายเรื่อง พุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร โดยได้อาราธนาพระเถรานุเถระและผู้แทนจากคณะสงฆ์ระดับต่างๆ ทั้งการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม แผนกบาลี และแผนกสามัญศึกษา และมหาวิทยาลัยสงฆ์ พระภิกษุที่สนใจ แมชี ผู้ทรงคุณวุฒิ พุทธศาสนิกชน ครู อาจารย์ และนักวิชาการที่เกี่ยวข้อง มีผู้เข้าร่วมประชุมประมาณ ๖๐๐ คน โดยมีพระสงฆ์ ๘๐ รูป และประชาชน ๕๒๐ คน

การอภิปรายได้รับเกียรติจากวิทยากร ๔ ท่าน คือ พระมหาจรรยา สุทธิญาโณ แมชีคันสนีย์ เสถียรสุด ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์ และรองศาสตราจารย์ ดร.สุนทร ณ รัชชี โดยนายสุเมธ โสฬส เป็นผู้ดำเนินการอภิปราย สรุปประเด็นการอภิปรายดังนี้

**๑. พุทธธรรมกับการศึกษา มีความเกี่ยวข้องกันอย่างไร**

- การศึกษาในปัจจุบันยังไม่ได้ให้ความสำคัญกับการเรียนพระพุทธรศาสนาเท่าที่ควร แต่เดิมแหล่งที่มาของการศึกษาคือวัด พระเป็นครูสอน ให้การศึกษาในด้านต่างๆ วัดจึงเป็นแหล่งพัฒนาการศึกษาของคนไทยมาตั้งแต่อดีตกาล และสังคมไทย เป็นสังคมที่นับถือพระพุทธรศาสนาเป็นหลัก การปฏิรูปการศึกษาในปัจจุบันจึงจำเป็นต้องนำพระพุทธรศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องกับการศึกษา โดยนำการเรียนการสอนพระพุทธรศาสนามาประยุกต์ให้สัมพันธ์กลมกลืนไปกับวิชาต่างๆ
- การศึกษาทำให้สามารถจัดการกับสถานการณ์ทั้งหมดที่เกี่ยวข้องกับชีวิตอย่างถูกต้อง จึงต้องไม่แยกการศึกษาออกจากชีวิต เพราะหากการศึกษาไม่ทำให้เข้าใจเรื่องในชีวิต การศึกษานั้นจะไม่เป็นประโยชน์ อาจมีความรู้ท่วมหัวเอาตัวไม่รอด ดังนั้น การศึกษากับการดำเนินชีวิตจึงควบคู่ไปด้วยกัน และชีวิตต้องเป็นชีวิตแห่งการเรียนรู้ตลอดชีวิตด้วยพุทธธรรมนำชีวิต
- คำว่า ลึกขง ในทางพระพุทธรศาสนา คือ การศึกษา ซึ่งคือการหันมามองตัวเอง มหาวิทยาลัยพุทธรศาสนาที่ใหญ่ที่สุดในชีวิตของเรา จะต้องมองทั้งด้านในและด้านนอกเพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ กล่าวคือ การศึกษาทางโลกมองนอก การศึกษาทางธรรมมองใน การจะนำชีวิตให้รอดต้องรอดที่ใจ ดังนั้น การศึกษากับพุทธธรรมจึงเป็นเรื่องเดียวกัน

## ๒. พุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร

- การนำพุทธธรรมมานำการปฏิรูปการศึกษาเพื่อพัฒนาคนไทยให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ทั้งร่างกายและจิตใจ ควรใช้หลักไตรสิกขา และอริยมรรคมีองค์แปด โดยคำนึงถึงความเป็นมนุษย์ วิถีชีวิต สุขภาพกาย สุขภาพจิต และคุณภาพชีวิตที่ดีของมนุษย์ในด้านต่างๆ เป็นสำคัญ เป็นศูนย์กลางในการดำเนินการเรื่องอื่นที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการพัฒนา ส่งเสริมมนุษย์ให้มีชีวิตอย่างเป็นสุขสงบร่มเย็น
- การที่จะใช้พุทธธรรมนำการศึกษาอย่างถูกต้องและมีประสิทธิภาพ จะต้องศึกษาทำความเข้าใจพุทธธรรมอย่างถ่องแท้ ศึกษาอย่างลึกซึ้งต่อเนื่อง และศึกษาหลักพุทธธรรมตามความเหมาะสม แห่งวัยและผู้เรียนโดยใช้ปรากฏการณ์ชีวิตและสังคมมาเป็นตัวอย่าง
- การปฏิรูปการศึกษาทุกด้านควรดำเนินการโดยใช้หลักแห่งอริยสัจสี่ และ ปฏิจจสมุปบาท เพื่อจะได้รู้ปัญหาต่างๆ ทางการศึกษาชัดเจนถูกต้องตามความเป็นจริง และผู้มีส่วนสำคัญในการปฏิรูปการศึกษาทุกคนควรทำความเข้าใจอย่างถ่องแท้ ดำเนินการอย่างมีสติสัมปชัญญะรู้เท่าทันเรื่องราวต่างๆ โดยดำเนินการให้เหมาะสมแต่ละท้องถิ่น
- การปฏิรูปการศึกษานั้น จะต้องกระทำควบคู่ไปกับการปฏิรูปหัวใจ โดยเฉพาะผู้บริหารระดับสูงที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษาให้คำนึงถึงผลประโยชน์ของชาติเป็นหลัก
- การศึกษาที่มุ่งพัฒนามนุษย์รอบด้านหรือองค์รวม จะต้องทำความเข้าใจอย่างลึกซึ้งตามลำดับว่าชีวิตคืออะไร เกิดมาทำไม เกิดขึ้นได้อย่างไร ชีวิตที่สมบูรณ์เป็นอย่างไร จะมีได้โดยวิธีใด มีความสัมพันธ์กับชีวิตอื่น ๆ และธรรมชาติรอบ ๆ ตัวได้อย่างไร เป็นต้น และต้องทำความเข้าใจอย่างถ่องแท้ตามหลักพุทธธรรมในเรื่อง กิเลส กรรมในแง่มุมต่างๆ ตามความสามารถของผู้เรียน
- ควรมีการศึกษาและฝึกปฏิบัติตามแนวทางสติปัญญาสาม เป็นสิ่งที่ต้องดำเนินการอย่างทั่วถึงและต่อเนื่องเพื่อวางรากฐานให้ชีวิตมีพื้นฐานอดทนต่อการกระทบของอารมณ์ไม่หวั่นไหวอันเป็นที่มาของปัญหาชีวิต เศรษฐกิจ และสังคม
- การศึกษาควรจะมาหลังพุทธธรรม พุทธธรรมควรฝึกตั้งแต่ปฏิสนธิในครรภ์มารดา จำเป็นต้องให้ความรู้พุทธธรรมแก่บิดา มารดา ที่ถือเป็นครูคนแรกของเด็ก และการศึกษาในแต่ ละวิชา ครู-อาจารย์ควรสอดแทรกเรื่องของการเรียนรู้ชีวิตอย่างแท้จริง
- ตามหลักการปรัชญาการศึกษาเชิงพุทธ เมื่อความรู้พัฒนาถึงขีดสุด คุณธรรมก็พัฒนาถึงขีดสุด ต้องนำเอาพระพุทธศาสนาเป็นหลักการใหญ่ในการศึกษาชาติ เพื่อพัฒนาเด็กไทยให้ได้ทั้งความรู้ ทั้งคุณธรรมไม่ใช่เพียงแค่นำมาบูรณาการ พระพุทธศาสนาจะต้องเป็นหลักการที่สำคัญที่สุด

- ในการปฏิรูปการศึกษา ควรนำพระพุทธศาสนามาปฏิรูปการศึกษา ไม่ใช่เอาการศึกษา มาปฏิรูปพระพุทธศาสนา

### ๓. กระบวนการเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสตร์

- การพัฒนาการเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสตร์ มีหลักของการเรียนรู้ ๖ หลักดังนี้
  - ๑) พระพุทธศาสนามองมนุษย์ในฐานะเอกัตบุคคล คือแต่ละคนมีนิสัย จริต ความต้องการ ความสนใจ และศักยภาพแตกต่างกัน ในเวลาเดียวกันมนุษย์ ก็เป็นสมาชิกของสังคม ซึ่งต้องอยู่ด้วยกัน อยู่ร่วมกับผู้อื่น
  - ๒) มนุษย์เป็นเวไนยสัตว์หรือเวไนยบุคคล สามารถได้รับการสั่งสอนฝึกฝน และอบรมบ่มนิสัยได้ วัดได้ที่ จิต ปัญญา และการแสดงออก
  - ๓) มนุษย์มีภาวะทางสติปัญญาตั้งแต่กำเนิดที่เรียกว่า สชาติกปัญญา มนุษย์สามารถได้รับการพัฒนาให้เกิดการเรียนรู้(โยคะปัญญา)ได้ และจำเป็นจะต้องได้รับการฝึกฝนอย่างต่อเนื่องยาวนาน
  - ๔) การเรียนรู้ของมนุษย์เกิดขึ้นในวิถีชีวิตของมนุษย์ทั้งชีวิต การศึกษาจะต้องพัฒนาทั้งกายและจิต พัฒนาขั้นที่ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และเรียนรู้ไปตามความเจริญเติบโตตามพัฒนาการของชีวิต
  - ๕) การเรียนรู้ของมนุษย์ มีหลักไตรสิกขาเป็นแกนหลัก คือ การฝึกฝนตนเองเรื่อง ศีล สมาธิ ปัญญา โดยฝึกฝนตนเองเรื่องศีลเพื่อที่จะให้อยู่ได้ในสังคม ฝึกฝนสมาธิเพื่อที่จะควบคุมอารมณ์และภาวะของจิต ฝึกฝนปัญญา คือ ความรู้คิด ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายการเรียนรู้ที่สำคัญที่สุด
  - ๖) การพัฒนาปัญญาหรือการทำให้เกิดปัญญา ต้องพัฒนาโดยการแสวงหาความรู้ ซึ่งเป็นกระบวนการรวบรวมข้อมูลที่เรียกว่า สุตมยปัญญา การฝึกฝนค้นคิดคือ จินตามยปัญญา และเน้นการฝึกฝนตนเองคือ ภวานามยปัญญา
- กระบวนการพัฒนาปัญญาตามแนวทางของพุทธศาสตร์นั้น มีคุณลักษณะเป็นกระบวนการพัฒนาปัญญาที่มีความครบถ้วนสมบูรณ์ทั้งเหตุปัจจัย องค์ประกอบ ขบวนการ และผลที่ประจักษ์ มีลักษณะบูรณาการสอดคล้องกลมกลืนได้สัดส่วนสมดุลนำไปใช้ได้จริงในชีวิต มีลักษณะเป็นการพัฒนาที่ก้าวเวียน (spiral growth) คือ เริ่มจากจุดใดก็ได้ ทบทวนย้อนกลับ มีลักษณะที่ยังรากลึกลงไปมิใช่พุ่งขึ้นอย่างเดียว เน้นการสร้างแรงจูงใจ สิ่งเร้า (ศรัทธา) และการฝึกฝนตนเอง แต่เมื่อเกิดสมาธิและปัญญาแล้วก็ละสิ่งเร้า นั้น โดยมีอุดมการณ์สูงสุด คือ การใช้ปัญญาปฏิบัติให้เกิดอิสรภาพอันสมบูรณ์



- การเรียนรู้ในแห่งพุทธธรรมนั้นเน้นมนุษย์เป็นศูนย์กลาง เน้นการพัฒนาคนแต่ละคน และการพัฒนากลุ่มคนให้อยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ
- ธรรมชาติชีวิตของคน ประกอบด้วย ชั้นธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ ซึ่งคือ รูปกับนาม การพัฒนาชั้นธ ๕ จึงเป็นฐานของการเรียนรู้ จุดเริ่มต้นของการเรียนรู้ คือ ธาตุรู้ที่เกิดจากผัสสะทั้งหลายคือ รูปกับนาม เมื่อรู้ได้ ความรู้นั้นจะพัฒนาไปโดยการฝึก ปฏิบัติจนรู้แจ้งชัดจนเป็นสัมมาทิฐิ ซึ่งจะนำไปสู่ความเป็นอิสระ หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง
- การเรียนรู้ที่แท้จริงต้องมีการพิจารณาด้วยโยนิโสมนสิการ และฝึกปฏิบัติ (ภาวนา) จนประจักษ์ผล ซึ่งต้องอาศัยปัจจัยต่างๆ ของการเรียนรู้มาเกื้อหนุน
- จุดประสงค์ของการเรียนรู้หรือการฝึกอบรมตนเองของพุทธศาสนิกชนคือ การพัฒนาชีวิต และจิตใจของตนเองให้บรรลุอิสรภาพ หลุดพ้นจากความเขลา ความอยาก และความยึดมั่นถือมั่น มีสภาวะจิตใจที่แจ่มใส สะอาด สว่าง สงบ เย็น จัดได้ว่าเป็นประโยชน์สูงสุดที่มนุษย์พึงมี เรียกว่า ปรมัตถประโยชน์ จุดประสงค์รองลงมาคือ สัมปรายกัตถประโยชน์ เป็นการหลุดพ้นจากรากเหง้าของอกุศลมูลที่เกิดขึ้น และจุดประสงค์ที่ใกล้ตัวผู้เรียนที่สุดคือ ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ เป็นผลเรียนรู้ที่เกิดขึ้นเห็นได้ทันที
- ฐานของการเรียนรู้อยู่ที่ธรรมชาติและลักษณะชีวิตมนุษย์ การปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม
- การเรียนรู้จะต้องใช้วิธีการแห่งศรัทธาและวิธีการแห่งปัญญา ตั้งจุดประสงค์กำหนดสาระหลักแสวงหาความรู้ค้นพบความรู้ คิดค้น วิเคราะห์ประเมินตนเองเป็นผลของการฝึกหัดอบรมให้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะจนทำให้ปุถุชนพัฒนาขึ้นเป็นกัลยาณชนและเป็นอริยชน
- กระบวนการทางพุทธศาสนาเป็นการเรียนรู้ตลอดชีวิต เพราะฉะนั้นในการปฏิรูปการศึกษาจะต้องทำให้นักเรียนที่จบไปแล้ว สามารถที่จะเรียนรู้ด้วยตนเองไปตลอดชีวิตว่าการทำให้มีความสุขในชีวิตของตัวเองและสังคมเป็นอย่างไร

#### ๔. กระบวนการเรียนรู้ศาสนธรรมของพุทธศาสนิกชน

- การศึกษาทำให้คนสามารถเผชิญกับสถานการณ์จริงได้อย่างถูกต้อง โดยต้องไม่แยกชีวิตออกจากการเรียนรู้ จะต้องรู้เท่าทันในชีวิตที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ไม่ใช่เพลิดเพลินอยู่กับความรู้สึก ต้องพัฒนาความรู้ให้เป็นความรู้จริง ถ้าควบคุมความรู้สึกนี้ได้ก็ควบคุมโลกนี้ได้
- การศึกษาสามารถทำกระบวนการการเรียนรู้ของเราให้รู้เท่าทันตามความเป็นจริง หรือรู้ว่าทุกข์และทุกข์นั้นว่าเปลี่ยนแปลงไป ไม่เที่ยงแท้แน่นอน

- อวิชชาคือความไม่รู้เท่าทันความเป็นจริง ทุกข์เกิดจากอวิชชาเป็นเหตุเป็นปัจจัย การศึกษาพุทธธรรมทำให้เรารู้เท่าทันอวิชชา และเป็นเรื่องที่ลึกซึ้งของสติปัญญา โดยต้องเป็นนักสังเกตอย่างมีสติ
- ควรใช้การทำงานเป็นรากฐานแห่งการเรียนรู้ โดยมีสติระลึกอยู่ตลอดเวลา ต้องทำงานอย่างจิตที่ไม่มีมือกุศลครอบงำ มิใช่ทำงานไปบ่นไป และต้องมีความเพียร ที่จะทำให้สิ่งดีงามที่ไม่เคยเกิดขึ้น ให้เกิดขึ้น และต้องรักษาความดีงามให้อยู่ยั่งยืนต่อไป
- ควรจัดการศึกษาพระพุทธศาสนาไปในทุกระดับ ตั้งแต่ปฐมวัย โดยบิดามารดาถือเป็นครูคนแรกของลูก
- การศึกษาอาจเริ่มตั้งแต่ที่บ้าน เช่น เวลารับประทานอาหาร หากพ่อแม่มีคนอื่น ลูกจะได้ยินและเรียนรู้ตาม แต่หากพ่อแม่สนทนาเรื่องของความซื่อสัตย์สุจริต ลูกก็จะได้เรียนรู้และถูกปลูกฝังความซื่อสัตย์สุจริตไปด้วย ดังนั้น บ้านคือโรงเรียนของพ่อแม่ และเป็นห้องเรียนห้องแรกของลูก
- ต้องพัฒนาสติปัญญาให้มีสติรู้เท่าทันปัญญา ไม่ประมาทในขณะที่กำลังทำอะไรหนึ่ง ไม่แพร่ข่าวสารที่เราไม่รู้อาจจริง จะทำให้สังคมอยู่ได้อย่างเป็นสุข

#### ๕. หลักบูรณาการทางการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์

- พระพุทธศาสนาใช้ชีวิตเป็นศูนย์กลาง มีพุทธธรรมเป็นแก่นของชีวิต และมีวัฒนธรรมคือวิถีชีวิตที่มีสิ่งแวดล้อมเป็นส่วนประกอบ ในเวลาเดียวกัน การศึกษาก็สอดคล้องผสมผสานกับศาสนาตามนัยแห่งพุทธธรรมแล้ว ซึ่งในการศึกษามีศาสนาและวัฒนธรรม ในศาสนามีการศึกษาและวัฒนธรรม และในวัฒนธรรมก็มีการศึกษาและศาสนา
- เมื่อพระพุทธองค์ทรงเผยแผ่พระพุทธธรรมนั้น อริยสัจสี่ ซึ่งเป็นองค์รวมแห่งพุทธธรรมสามารถแยกองค์ประกอบย่อยได้เป็น ๔ องค์ประกอบ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค สามารถนำมาเชื่อมโยงสัมพันธ์ผสมกลมกลืนกันได้อย่างดี สัดส่วนสมดุลนำไปสู่การพัฒนาและประโยชน์สูงสุด
- บูรณาการหรือความเต็ม หมายถึง องค์รวมขององค์ประกอบย่อยสัมพันธ์ ผสมกลมกลืนกันอย่างดีสัดส่วน สมดุล นำไปสู่การพัฒนาและบรรลุประโยชน์สูงสุด
- ความเต็มหรือบูรณาการมีอีกหลายความหมาย กล่าวคือ การปฏิบัติทุกอย่างที่จะนำไปสู่การเพิ่มผล เพิ่มคุณค่า เพิ่มประโยชน์ ที่เรียกว่าไพบูลย์ อีกความหมายหนึ่งหมายถึง องค์ประกอบย่อยที่เชื่อมโยงสัมพันธ์ เกื้อกูล อิงอาศัยซึ่งกันและกัน ดังเช่น ปฏิจจสมุปบาท คือ ถ้าสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี ถ้าสิ่งนั้นดับ สิ่งนั้นจึงดับ เป็นการเชื่อมโยงสัมพันธ์อิงอาศัยซึ่งกันและกัน

หรือทิศ ๖ บทคือ บทบาทหน้าที่ของบุคคลตามสถานภาพของตนก็ต้องอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ความเต็มอีกความหมายหนึ่ง หมายถึง องค์ประกอบย่อยที่เอามารวมกันแล้ว จะมีพลวัตพัฒนา เคลื่อนไหว หล่อหลอม เปลี่ยนแปลง

- ครู-อาจารย์ที่กำลังทำหน่วยการสอนตามหลักสูตรใหม่ จะต้องบูรณาการเนื้อหา กระบวนการ การวัดและประเมินผล ตลอดจนกิจกรรมการเรียนการสอน โดยศึกษาพุทธธรรม แล้วจะเข้าใจหลักบูรณาการอย่างชัดเจน สามารถเอาหลักบูรณาการตามนัยแห่งพุทธศาสนา ไปปรับใช้ในการเรียนการสอนได้ จะทำให้เกิดประโยชน์อย่างยิ่ง

## ๖. ประเด็นคำถามต่าง ๆ ที่น่าสนใจ

๖.๑ ควรหรือไม่ที่จะนำแบบอย่างการสอนศาสนาในประเทศสหรัฐอเมริกามาใช้ในสังคมไทย

- การสอนศาสนาในโรงเรียนของประเทศไทย ไม่ควรนำแบบอย่างการสอนศาสนาของประเทศสหรัฐอเมริกามาเป็นต้นแบบ เนื่องจาก ประเทศไทยและสหรัฐอเมริกามีความแตกต่างกันทั้งในแง่ของประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และขนบธรรมเนียมประเพณี จึงไม่ควรนำมาเป็นแบบอย่างหรือลอกเลียนแบบทั้งหมด แต่ควรนำสิ่งที่ดีประยุกต์ใช้กับประเทศไทย

๖.๒ การปฏิรูปการศึกษาให้เสรีแก่ผู้เรียน โดยให้นักเรียนเป็นบุคคลที่สำคัญที่สุดในกระบวนการจัดการเรียนการสอน ใครสนใจสิ่งใดก็เรียนสิ่งนั้น พุทธศาสนาจะไปไหนหรือไม่ หากเด็กสนใจเรียนรู้ในสถานเริงรมย์มากกว่าสนใจเรียนรู้ในวัด

- เวลาที่สถานการณ์เปลี่ยนแปลงไป สังคมไทยแต่เดิมต้องอาศัยวัดในการศึกษา แต่ปัจจุบันการศึกษาถูกดึงไปจากพระสงฆ์เกือบทั้งหมด จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องให้เด็กเรียนวิชาทางด้านพระพุทธศาสนา มีการสอนศีลธรรม จริยธรรม เพราะสังคมของเรากำลังเสื่อมลง จึงต้องมีวิธีการที่จะดึงหรือพัฒนาเด็กของเราให้ถูกทางเข้าสู่คำสอนของพระศาสนาสู่ศีลธรรมจรรยาที่ดีงาม

๖.๓ สังคมต้องการคนแบบไหนมากกว่ากัน ระหว่างคนที่มีการศึกษาสูง กับคนที่มีระดับคุณธรรมสูง

- สังคมมีความต้องการทั้งสองอย่าง คือต้องรู้ดีและประพฤติดีด้วย เพราะหากรู้ดีอย่างเดียว แต่ความประพฤติใช้ไม่ได้ จะเกิดการเอาเปรียบ คดโกง คอร์รัปชัน การปฏิรูปการศึกษาจึงต้องทำให้ผู้เรียนมีความรู้ดีและความประพฤติดี มีความรู้คู่คุณธรรม

- ความรู้เป็นเรื่องของสมอง คุณธรรมเป็นเรื่องของจิตใจ ต้องมีเสมอกัน มิเช่นนั้นจะเป็นมนุษย์พิการ เพราะหากมนุษย์มีความรู้สูงแต่ขาดคุณธรรมแล้ว จะทำความเสียหายให้แก่ตนเองและผู้อื่น จึงจำเป็นอย่างยิ่งจะต้องเรียนพระพุทธศาสนาเพื่อส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมของคนในสังคมให้ประพฤติดีด้วย

#### ๖.๔ การศึกษากับคุณธรรม ควรแยกกันเรียนหรือเรียนควบคู่กัน

- การเรียนพระพุทธศาสนาเป็นสิ่งจำเป็นต่อคนทั้งโลก การดำเนินชีวิตของมนุษย์มีสิ่งที่ต้องการเหมือนกันคือความเย็น ดังนั้นการจัดการศึกษาจะต้องทำให้ผู้เรียนได้สัมผัสพระนิพพานคือมีความเย็นของจิตใจ เมื่อมีกระบวนการเรียนการสอนให้ผู้เรียนได้รับความเย็น จะอยากไปโรงเรียน ตรงกันข้ามหากจัดการศึกษาแล้วเด็กมีความอึดอัด ชัดเคือง ซึมเศร้า เบื่อหน่าย ก็จะไม่อยากไปโรงเรียน หันไปหาสิ่งเสพติด เสพสุรา

- จะต้องปฏิรูปการศึกษาให้ผู้เรียนรู้ได้ว่า ธรรมะเป็นสิ่งที่ควรศึกษา ส่วนกิเลสเป็นสิ่งที่ควรละเลิก หากสามารถแยกแยะได้ สิ่งที่ไม่ดีก็จะไม่ทำ ดังนั้น จะต้องฝึกให้จิตพร้อมที่จะทำงานที่จะศึกษา ที่จะเล่าเรียน และสร้างสรรค์ประโยชน์

- การเรียนรู้พุทธศาสนาในชั้นเรียนนั้นจำเป็นต้องมี เพราะประชากรส่วนใหญ่ในประเทศไทยนับถือพระพุทธศาสนา และความต้องการของผู้ที่ทำหน้าที่ทางด้านการศึกษาก็มีความปรารถนาที่จะให้เด็กได้รับการศึกษาโดยมีทั้งความรู้ดีและความประพฤติดีด้วย เพราะหากมีความรู้ดีเพียงอย่างเดียวจะนำพาประเทศชาติไปไม่รอด แต่หากมีความประพฤติดี แม้มีความรู้ไม่ค่อยดี จะยังนำประเทศชาติรอดได้

- คุณธรรมสามารถจะนำไปควบคู่กับความรู้ โดยนำธรรมะเข้าไปอยู่ในความรู้ผสมผสานกัน แต่เหตุที่ไม่สามารถทำให้ความรู้คู่คุณธรรมบรรลุผลได้ เนื่องจาก ผู้บริหารไม่ได้ให้ความสนใจ ไม่ได้ให้การสนับสนุนและเข้าร่วมดำเนินการเท่าที่ควร ซึ่งการจะทำให้สำเร็จได้นั้นผู้บริหารจะต้องให้การสนับสนุนอย่างแท้จริง เพื่อประชาชน และประเทศชาติ

#### ๖.๕ ควรหรือไม่ที่จะจัดความรู้ทางวิชาการให้เรียนมากกว่าวิชาทางธรรม

- การเรียนธรรมะหรือเรียนพระพุทธศาสนา ไม่ควรจัดกระบวนการเรียนการสอนโดยแยกเป็นรายวิชาเฉพาะอย่างเดียว ซึ่งน้อยเกินไป ควรจะบูรณาการไปในทุกวิชา เนื่องจากพุทธธรรมเป็นเรื่องเกี่ยวกับชีวิต ทุกขณะที่ตามองเห็น หูได้ฟัง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส กายกระทบ และใจกระทบ ซึ่งการกระทบนั้นจะต้องมีกระบวนการของการเรียนรู้ โดยเมื่อกระทบแล้วไม่กระเทือน สามารถรักษาความตั้งมั่นในขณะที่กระทบไว้ได้ จะทำให้ไม่มีการกระทำใดให้ใครต้องเดือดร้อน

๖.๖ กระบวนการเรียนรู้มักเคยชินกับระบบการบรรยาย สอนให้ฟัง และท่องจำ ระบบนี้สอดคล้องกับการเรียนรู้ตามหลักพุทธธรรมหรือไม่

- การเรียนรู้ที่ปฏิบัติมานานแล้วเป็นการเรียนรู้ที่ผู้สอนเป็นจุดศูนย์กลาง ไม่ใช่การเรียนรู้ที่มีผู้เรียนเป็นจุดศูนย์กลาง ควรสร้างเสริมพฤติกรรมและการเรียนรู้ของนักเรียนให้นักเรียนคิดด้วยตนเอง พิจารณาปัญหาและใช้เหตุผลด้วยตนเอง
- การเน้นให้นักเรียนเป็นศูนย์กลางไม่ควรเน้นจนสุดโต่งเกินไป ควรจะกลับมามีชีวิตเป็นศูนย์กลาง มีสัจจะเป็นศูนย์กลาง อาจจะเรียกว่า Truth Center อย่าเน้นให้เลิกท่องจำ เพราะบางสิ่งก็ต้องท่องจำขึ้นอยู่กับสาระ ดังนั้น บางเรื่องก็ต้องท่องจำ ผสมผสานกับการคิดวิเคราะห์เข้าด้วยกัน

๖.๗ ควรมีแนวทางการจัดการเรียนการสอนพระพุทธศาสนาอย่างไร

- การนำพุทธธรรมเข้ามาประยุกต์ในการศึกษา และการสอนวิชาพระพุทธศาสนาในชั้นเรียนนั้น ควรจะเป็นวิธีการที่เอานักเรียนเป็นจุดศูนย์กลางหรือเรียกว่า เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ นั่นคือว่าจะสอนเรื่องอะไร ควรจะนำตัวอย่างเรื่องนั้นที่เกิดขึ้นในชีวิตจริงนำมาเล่าให้นักเรียนฟัง หรือนำเข้าไปสู่ความสนใจของนักเรียน ครูไม่จำเป็นต้องอธิบายให้นักเรียนฟังเองทั้งหมด ควรถามให้นักเรียนในชั้นแต่ละคนได้แสดงความคิดเห็นที่เขาทำอย่างนั้นดี ไม่ดี ผิดหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาในข้อไหน อย่างไร
- ครู-อาจารย์จะต้องเป็นนักเก็บข้อมูล จะต้องจดบันทึก ยกตัวอย่างให้นักเรียนอภิปรายว่า ผิดคำสอนพระพุทธศาสนาตรงไหนและควรแก้ไขอย่างไร
- วิชาพระพุทธศาสนานั้นเป็นวิชาพิเศษ ควรให้อิสระกับครูผู้สอนในการทำหลักสูตรสาระ เนื้อหาวิชา จุดประสงค์การวัดและการประเมินผลนั้น
- ควรมีการกำหนดว่า เด็กวัยไหนควรจะสอนพระพุทธศาสนาหรือศีลธรรมอะไรบ้าง ควรกำหนดขั้นตอนต่างๆ ตั้งแต่ระดับประถม มัธยม และอุดมศึกษา และชี้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน นำมาสอนให้คิด วิเคราะห์ และครูควรมีจิตวิญญาณในการสอน และให้ความสำคัญในวิชาที่สอน

.....

## ส่วนที่ ๒

### สรุปการประเมินผลการอภิปราย เรื่อง “พุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร”

กลุ่มงานศาสนาได้จัดทำแบบประเมินผลการอภิปรายเรื่องพุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร เพื่อให้ผู้เข้าร่วมสัมมนาได้แสดงความคิดเห็นในประเด็นต่างๆ โดยสรุปจากแบบประเมินผลที่ผู้เข้าร่วมสัมมนาส่งกลับมาจำนวนทั้งหมด ๑๐๖ ฉบับ มีดังนี้

ประเด็นที่หนึ่ง ผู้เข้าฟังการอภิปรายได้รับความรู้ และเข้าใจในเรื่องพุทธธรรมนำการศึกษาได้เพียงใด สรุปดังนี้

- ร้อยละ ๖๘ เห็นว่า ได้รับความรู้ และความเข้าใจมาก เพราะว่าประเด็นการอภิปรายละเอียด ชัดเจนและสอดคล้องกับสภาพปัจจุบัน วิทยากรเป็นผู้มีความรู้ ความสามารถ มีประสบการณ์ทั้งในด้านทฤษฎี และการปฏิบัติตามแนวพุทธศาสนาเป็นอย่างดี มีความเข้าใจแก่นธรรมทางพุทธศาสนา สามารถชี้แนะและให้แนวทางการนำแก่นธรรมไปสู่การปฏิบัติและประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้ และเสนอแนวทางในการนำหลักพุทธธรรมเข้าสู่กระบวนการเรียนการสอนได้อย่างเป็นรูปธรรม ได้ชี้ให้เห็นถึงคุณประโยชน์ในการศึกษาพุทธธรรม เพื่อเป้าหมายในการพัฒนาจิตใจให้สามารถนำไปพัฒนาความคิดของตนเองและบุคคลอื่นได้เป็นอย่างดี โดยเน้นกระบวนการพัฒนาการเรียนรู้ตลอดชีวิต

สาระที่ได้รับจากการอภิปราย คือ หลักสูตรพุทธศาสนาจะต้องกำหนดไว้ทุกระดับชั้น ครู อาจารย์จะต้องเข้าใจหลักพุทธธรรมอย่างถูกต้อง และสามารถนำพุทธธรรมเข้าสู่กระบวนการเรียนการสอนได้อย่างเป็นรูปธรรม การจัดการกระบวนการเรียนการสอนจะต้องนำหลักพุทธธรรมเข้าไปบูรณาการกับทุกรายวิชาและทุกระดับชั้น ตามความเหมาะสมตั้งแต่ระดับชั้นอนุบาล จนถึงอุดมศึกษา เพื่อให้เกิดความเชื่อมโยงสอดคล้องสัมพันธ์กัน และเกิดความสมดุลทั้งวิชาการ วิชาชีพ และคุณธรรม ผู้นำทางการศึกษา สถานศึกษาต้องให้ความสำคัญและสนใจที่จะพัฒนากระบวนการเรียนการสอนพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง โดยกำหนดเป้าหมายการศึกษาที่จะพัฒนาผู้เรียนทุกคนให้มีความรู้คู่คุณธรรม พุทธศาสนิกชนจะต้องศึกษาพุทธธรรมให้รู้มากและรู้ให้จริง เพื่อนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้อย่างถูกต้อง การนำพุทธธรรมเข้าสู่กระบวนการเรียนการสอนนั้น มีความเหมาะสมอย่างยิ่งและสอดคล้องกับสังคมไทย เพราะพื้นฐานของสังคมไทยมีการศึกษาและรู้เรื่องพุทธศาสนาอยู่ก่อนแล้ว การที่สังคมไทยนำพุทธธรรมไปปฏิบัติ และนำเข้าสู่สถานศึกษาจึงเป็นสิ่งที่ถูกต้องและเหมาะสม เพื่อสังคมไทยจะเกิดสันติสุขยิ่งขึ้น

- ร้อยละ ๒๓ เห็นว่า ได้รับความรู้ และความเข้าใจมากที่สุด เพราะว่า วิทยากรเป็นปราชญ์ทางพุทธศาสนา ทั้งเก่ง ดี และมีคุณธรรม ซึ่งได้ทำหน้าที่นำเสนอสาระและแนวทางการนำพุทธธรรมเข้าสู่สถานศึกษาได้อย่างสมบูรณ์ ทำให้เข้าใจ ได้แนวคิดและแนวทางสู่การปฏิบัติที่ชัดเจน รวมทั้งมีความสุขและความเพลิดเพลินในการฟังด้วย ได้มุมมองที่หลากหลายเห็นความสำคัญของการนำพุทธธรรมเข้าสู่กระบวนการเรียนการสอนในโรงเรียนตามแนวทางปฏิรูปการศึกษามากขึ้น เห็นความสำคัญของหลักพุทธธรรมกับการดำเนินชีวิตของคน เกิดการเรียนรู้เข้าใจสาระของพุทธธรรม สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้ เกิดความตระหนักในการนำพุทธธรรมเป็นวิถีชีวิตของคนไทย และเห็นความสำคัญในการส่งเสริมให้มีบทบาทต่อมวลมนุษยชาติ เช่น การนำหลักอริยสัจ ๔ มาใช้ในชีวิตประจำวันและในการเรียนการสอนได้เป็นอย่างดี เพื่อให้คนได้รู้เท่าทันเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งภายในตนเองและสังคมภายนอก

- ร้อยละ ๘ เห็นว่า ได้รับความรู้และความเข้าใจปานกลาง เพราะว่า วิทยากรอธิบายและยกตัวอย่างมากเกินไปทำให้หลงประเด็น จึงยังไม่เห็นแนวทางที่ชัดเจนที่จะนำพุทธธรรมไปใช้ในชีวิตประจำวัน และกระบวนการเรียนการสอนในโรงเรียนได้อย่างเป็นรูปธรรม

- ร้อยละ ๑ เห็นว่า ได้รับความรู้และความเข้าใจน้อยที่สุด เพราะ เป็นสาระที่ซ้ำๆ และได้ฟังมาบ่อยแล้วจึงได้รับประโยชน์น้อยมาก

## ประเด็นที่สอง ท่านคิดว่า พุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร

ผู้ตอบแบบประเมินมีความเห็นที่หลากหลาย ซึ่งสรุปแนวทางการนำพุทธธรรมนำการศึกษา ได้ดังนี้

๑. ต้องพัฒนาบุคลากรทางการศึกษาให้เข้าใจหลักพุทธธรรมอย่างจริงจัง โดยหน่วยงานที่เกี่ยวข้องจะต้องมีความจริงจัง และมีนโยบายเรื่องพุทธธรรมนำการศึกษาที่ชัดเจน และพร้อมที่จะมีแนวทางพัฒนาบุคลากรทางการศึกษา เพื่อให้บุคลากรทางการศึกษา ได้รับการฝึกฝนอบรม มีเทคนิคการถ่ายทอด มีเวทีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้พุทธธรรมเพื่อให้บุคลากรทางการศึกษามีความรู้ความเข้าใจได้อย่างถ่องแท้ สามารถนำไปประยุกต์และบูรณาการเข้าในรูปแบบการเรียนการสอนในทุกวิชา และกิจกรรมให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ผู้เรียนได้

๒. ต้องคัดเลือกครูสอนที่เป็นคนดี ฝึกฝนอบรมครูให้รู้และเข้าใจพุทธธรรมก่อน เพื่อให้เด็กได้ครูดี เมื่อไปอบรมเด็กและเป็นแบบอย่างให้กับเด็ก เด็กก็จะได้แบบอย่างที่ดีและถูกต้อง

๓. ต้องปลูกฝังพุทธธรรมตั้งแต่วัยแรกเกิดจนถึงตลอดชีวิต การศึกษาถือว่าเป็นกระบวนการพัฒนาคนตลอดชีวิต ทั้งในแง่ของวิชาการและคุณธรรม ซึ่งจะต้องควบคู่กันไป ถ้าขาดอย่างใดอย่างหนึ่ง จะก่อให้เกิดการขาดสมดุลของมนุษย์ ถ้าคนมีแต่ความรู้มาก แต่ขาดคุณธรรมนำชีวิต จะทำให้ชีวิตไม่มีความสุข ขาดสติ ขาดสมาธิ

๔. ต้องยกย่องคนดีให้มากขึ้น ลดการยกย่องคนเก่ง คนรวย และคนที่เอาแต่ชนะคนอื่นเพียงอย่างเดียว

๕. ผู้ใหญ่จะต้องเป็นต้นแบบที่ดีให้กับเด็ก เพื่อให้เด็กได้เห็นแบบอย่างที่ดี และประพฤติปฏิบัติตาม ครู อาจารย์เป็นแบบอย่างให้กับศิษย์ พ่อแม่เป็นแบบอย่างที่ดีให้กับบุตรธิดา เมื่อพบเห็นแต่สิ่งที่ดี การเอาอย่างในทางที่ดีย่อมเกิดขึ้นได้ง่าย และเป็นบรรทัดฐานที่ดีต่อไป

๖. พุทธธรรมกับการศึกษาย่อมต้องไปคู่กัน การศึกษาทำให้คนมีความรู้ พุทธธรรมย่อมทำให้คนมีคุณธรรม มีความเชื่อมั่นในตนเอง เป็นคนมีเหตุมีผล มีสติ มีสมาธิ รู้จักยับยั้งชั่งใจ พุทธธรรมจะเข้าไปขัดเกลากิเลส ทำให้จิตใจไม่เศร้าหมอง มีความสงบ เยือกเย็น และมีความสุขได้ในที่สุด การศึกษากับพุทธธรรมเป็นเรื่องเดียวกัน (การศึกษาคือชีวิต ชีวิตคือพุทธธรรม)

๗. ต้องปลูกฝังเรื่องคุณธรรมจริยธรรมในกระบวนการเรียนรู้ของเด็ก เช่น ความซื่อสัตย์ สุจริต ปลูกจิตสำนึกในทางที่ดี รู้คุณค่าสิ่งที่เป็นประโยชน์ และหลีกเลี่ยงจากสิ่งก่อให้เกิดโทษภัย พุทธธรรมจะสอนให้รู้จักเหตุของปัญหา รู้ทางแก้ปัญหา การแก้ปัญหาก็ถูกต้องอยู่ที่ไม่ใช่ไม่เห็นแก่ตัวให้นักเรียน

๘. ต้องมีเป้าหมายการพัฒนาคนที่ชัดเจน กล่าวคือ การจัดการศึกษาต้องบูรณาการพุทธธรรมไว้ด้วยกันเพื่อพัฒนาคนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ การตั้งเป้าในด้านวิชาการมากเกินไปโดยไม่คำนึงถึงคุณธรรมก็จะเกิดความเสียหายได้ ฉะนั้น พุทธธรรมจึงเปรียบเหมือนแผนที่ชีวิต เพื่อให้ผู้จัดการศึกษาได้จัดการศึกษาเพื่อบ่มไปสู่มเป้าหมายของชีวิต ถ้าคนไม่มีพุทธธรรมก็อาจจะทำให้หลงทางชีวิตได้ ซึ่งมีข้อเสนอว่า สังคมใดไร้การศึกษา สังคมนั้นไร้คุณธรรม การศึกษาใดไร้คุณธรรม การศึกษานั้นเปล่าประโยชน์ การศึกษาที่ขาดคุณธรรม จะทำให้ชีวิตเร่าร้อนปัญหาจะเกิดขึ้นตามมามากมาย

พุทธธรรมจึงเป็นเรื่องของการกลม่อเกลากจิตใจ หรือจิตวิญญาน หากใจสงบ ร่มเย็น มีความสุข การศึกษาจะทำให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ และมีความสุขด้วย พุทธธรรมจะพัฒนา E.Q (emotion quotient) การศึกษาจะพัฒนา I.Q (intelligence quotient)

๙. ต้องนำหลักพุทธธรรมเข้าบรรจุไว้ในหลักสูตรการศึกษาทุกระดับชั้น เพื่อให้ผู้เรียนได้ศึกษาและปฏิบัติจริง และให้มีการอบรมคุณธรรมผู้เรียนอย่างสม่ำเสมอ เพื่อให้เกิดการเรียนรู้และปลูกฝังคุณธรรมอย่างต่อเนื่อง

หลักสูตรต้องให้มีความสมดุลทางด้านวิชาการและคุณธรรม หลักสูตรที่มีพุทธธรรมบูรณาการอยู่นั้น จะทำให้ผู้เรียนมีสติ รู้จักยับยั้งชั่งใจ ใจสงบเย็น ลดความโลภ ความโกรธ ความหลงลงได้ บรรเทาความเร่าร้อนทางจิตใจ



ประเด็นที่สาม กระบวนการจัดการเรียนการสอนที่เน้นความรู้คู่คุณธรรมเพื่อให้  
ผู้เรียนเป็นคนเก่ง คนดี และมีความสุข ควรมีแนวทางอย่างไร  
ผู้ตอบแบบสอบถาม มีความเห็นโดยสรุป ดังนี้

### คนเก่ง

๑. ต้องสอนตามความสามารถ กระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้ด้วยตนเอง มีสัมมาทิฐิ  
(ความเห็นที่ถูกต้อง) มีความกระตือรือร้น รู้จักขวนขวาย ใฝ่รู้ ใฝ่เรียน มีสมาธิ มีความอดทน  
ค้นคว้าอยู่ตลอดเวลา รู้เท่าทันโลก รู้จักประเมินตนเองเสมอ สอนให้รู้จริง และปฏิบัติได้จริง  
เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ ครูอาจารย์ต้องเป็นผู้ใกล้ชิด รู้ความสามารถ และศักยภาพของผู้เรียน  
และแก้ปัญหาให้กับผู้เรียนได้

๒. จัดเนื้อหาให้สอดคล้องกับกิจกรรม ฝึกผู้เรียนให้กล้าคิด กล้าแสดงออกในทางที่ดีงาม  
ถูกต้องและเป็นที่ยอมรับ ได้เรียนทั้งความรู้รอบตัวเอง และความรู้ที่เป็นสากล

๓. ต้องปลูกฝังหลักคุณธรรมที่สำคัญต่อการเรียนรู้ คือ อิทธิบาทสี่ ได้แก่ ฉันทะ (ความ  
พอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น) วิริยะ (ความพยายามที่ทำสิ่งนั้น) จิตตะ (ความเอาใจใส่ในสิ่งนั้น)  
วิมังสา (ความพิจารณาใคร่ครวญหาเหตุผลในสิ่งนั้น) เพื่อให้มีความพอใจหรือรักที่จะเรียนก่อน

๔. สอนให้คิดอย่างมีเหตุผล สามารถวิเคราะห์ สังเคราะห์ วิพากษ์ วิจัยได้ รู้จัก  
แสวงหาความรู้ ฝึกฝน ค้นคิดด้วยตนเองอยู่เสมอ บังคับตัวเองได้ แข่งกับตัวเอง

๕. สอนให้รู้ถึงแก่น รู้แก้ปัญหา รู้เผชิญปัญหา รู้เท่าทันปัญหา ฉลาดแก้ปัญหา และ  
สามารถนำเทคโนโลยีมาใช้ในการแสวงหาความรู้และแก้ปัญหาได้

๖. สอนให้รู้จักเลือกใช้สิ่งของที่มีคุณค่าและเป็นประโยชน์ในชีวิตประจำวัน ลดความ  
ฟุ่มเฟือย สอนให้รู้จักประหยัด มัธยัสถ์ รู้จักประกอบสัมมาอาชีพที่เป็นประโยชน์ต่อตนเองและ  
ผู้อื่นไม่เดือดร้อน

๗. สอนจากธรรมชาติสิ่งใกล้ตัว สภาวะที่เกิดการเปลี่ยนแปลง รู้จักสังเกต และบันทึก  
สิ่งต่าง ๆ อยู่เสมอ

๘. ส่งเสริมให้ผู้เรียนมีทักษะทางวิชาการ ด้านภาษา วิทยาศาสตร์ คณิตศาสตร์ ศิลปะ  
ดนตรี การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม

๙. ฝึกให้ทำงานด้วยจิตที่หนักแน่น ทำด้วยจิตที่สงบ จิตว่าง มีความเพียร

### คนดี

๑. สิ่งแวดล้อมได้แก่ ครู อาจารย์ พ่อ แม่ ผู้ปกครอง สังคมโดยรวมจะต้องเป็นผู้มี  
คุณธรรมและจริยธรรม เป็นแบบอย่างที่ดีให้กับผู้เรียน

๒. กระบวนการเรียนการสอนวิชาการด้านคุณธรรม ต้องเน้นการปฏิบัติมากกว่าด้านวิชาการ เพื่อให้เกิดผลที่ชัดเจน ให้เด็กเรียนรู้ด้วยตนเอง ไม่ควรสอนให้จำอย่างเดียว ใช้วิธีการเรียนรู้แบบวิเคราะห์ และสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้อย่างเป็นรูปธรรม เช่นสอนให้รู้จักแบ่งปัน สอนให้รู้จักช่วยเหลือ เสียสละ รู้จักลดความทุกข์ รู้จักให้โอกาส สอนให้เป็นผู้รู้จักการรอคอย รู้จักการให้อภัย

๓. เนื้อหาสาระการสอนด้านคุณธรรมควรเน้นเรื่อง ศีล สมาธิ ปัญญา ขรวาธรรม อริยสัจสี่ สอนให้พูดดี คิดดี ทำดี คบคนดี และไปในสถานที่ดี รู้จักเลือกสรรสิ่งที่ดี ละเว้นสิ่งที่ไม่ดี มีจิตใจเอื้อเฟื้อ เข้ากับผู้อื่นได้ดี เป็นคนใจกว้าง โอบอ้อมอารี

๔. ต้องจัดกิจกรรมเกี่ยวกับคุณธรรมอย่างสม่ำเสมอ และควรให้เด็กได้มีส่วนร่วมกิจกรรมเสริมคุณธรรม ให้เด็กสามารถนำสิ่งที่ศึกษาแล้วไปดำเนินชีวิตอย่างมีคุณภาพ ผู้สอนจะต้องติดตามและประเมินอย่างใกล้ชิด

๕. ผู้สอนต้องเชื่อมสัมพันธ์กับบ้าน วัด โรงเรียน เพื่อให้มีการฝึกอบรมคุณธรรมที่บ้าน วัด และโรงเรียนอย่างสม่ำเสมอ นอกจากนี้สถานศึกษาต้องจัดสิ่งแวดล้อมให้สอดคล้องกับสภาพชีวิตจริง เน้นการปฏิบัติจริง ทำเป็นตัวอย่าง รู้จักยกย่องคนดีทั้งต่อหน้าและลับหลัง และป้องปรามคนชั่ว

๖. สอนให้รู้จักบาปบุญคุณโทษ เว้นชั่ว ประพฤติดี

๗. บุคลากรทางการศึกษาจะต้องได้รับการพัฒนาคุณธรรมก่อน และพัฒนาอย่างต่อเนื่องเพื่อปรับความรู้ ความเข้าใจในหลักธรรมของศาสนาให้รู้จริง และนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวัน และเป็นแบบอย่างที่ดีให้กับผู้เรียน

### มีความสุข

๑. สอนตามความสามารถ ตามศักยภาพของผู้เรียน เหมาะสมกับผู้เรียน เรียนรู้ตามความชอบของตนเอง สามารถนำสิ่งที่เรียนไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ ให้โอกาสเลือกเรียนตามความสนใจ ความต้องการ และความเหมาะสม ไม่บังคับ

๒. สอนให้นำหลักธรรมมาปฏิบัติให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวัน ฝึกจิต ให้จิตสะอาด สว่าง สงบ โดยเน้นที่ใจเป็นสำคัญ

๓. สอนให้รู้จักการดำรงชีวิตตามฐานะของตน รู้จักพอใจในสิ่งที่ตนมี ภูมิใจในตนเองของตน และครองชีวิตตนเองได้ดี สอนให้รู้จักใช้ชีวิตเรียบง่าย ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น จิตใจสงบ เยือกเย็น รู้จักเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การประมาทตน การรู้จักพอ รู้จักให้ รู้จักวาง ยอมรับความจริง

๔. ผู้สอนต้องเปิดโอกาสให้นักเรียนแสดงความคิดเห็น ไม่บังคับเรียน คำนึงถึงธรรมชาติของผู้เรียนเป็นสำคัญ

๕. สอนให้รู้ปัญหา เข้าใจปัญหา และแก้ปัญหาได้

๖. การสอนต้องมีสื่อการเรียนการสอน เช่น แทรกนิทาน หรือ ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ คอมพิวเตอร์และอินเทอร์เน็ต

๗. สอนให้มีความอดทน มุ่งมั่น ชยัน ให้รู้จักใช้ชีวิตบนทางสายกลาง รู้จักพอ ให้ใช้ธรรมะในการดำรงชีวิต รู้จักแบ่งปัน ไม่เห็นแก่ตัว

๘. สอนให้ผู้เรียนได้แสดงศักยภาพ ใช้สมองซีกซ้าย ซีกขวาพร้อมๆ กัน

### ข้อเสนอแนะ

๑. ควรมีการปฏิรูปการสอนวิชาพุทธศาสนาในโรงเรียน เน้นการแบ่งปันมากกว่าการแข่งขัน โดยกำหนดให้วิชาพุทธศาสนาเป็นวิชาหลัก ไม่ใช่เป็นเพียงกลุ่มวิชาหนึ่งในวิชาสังคมศึกษา ซึ่งต้องให้ความสำคัญอย่างจริงจัง

๒. ผู้นำรัฐบาลต้องให้ความสำคัญ สนับสนุน ส่งเสริม และให้ความร่วมมือในการนำพุทธธรรมสู่การปฏิบัติอย่างจริงจัง เช่น จัดสรรงบประมาณให้หน่วยงานที่รับผิดชอบอย่างเพียงพอ หรือให้วัดได้เป็นเจ้าของสถานศึกษาที่ตั้งอยู่ในวัด และดำเนินการบริหารจัดการได้อย่างเป็นรูปธรรม เพื่อช่วยรัฐจัดการศึกษา นำพุทธธรรมเข้าสู่โรงเรียน เสริมบทบาทของคณะสงฆ์ไทย ดึงศรัทธาของชุมชนกลับสู่พุทธศาสนา และสร้างความเข้มแข็งให้กับพุทธศาสนา

๓. การพัฒนาครูควรแบ่งเป็น ๒ กลุ่มคือ กลุ่มครูที่รู้และเข้าใจพุทธศาสนา ที่จะยกย่องเป็นต้นแบบและขยายผลก่อน และกลุ่มที่ต้องพัฒนาโดยการให้ความรู้ การอบรมและปฏิบัติจริง เพื่อให้เข้าใจหลักพุทธธรรมก่อน เพื่อขยายผลต่อไป

๔. ต้องการให้มีแบบอย่าง หรือแนวทางที่ชัดเจนในการบูรณาการพุทธธรรมกับวิชาอื่นๆ เช่น ภาษาไทย คณิตศาสตร์ ฯลฯ เพื่อให้เกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรม

๕. ควรตั้งสมาคมรณรงค์ให้พุทธธรรมนำการศึกษา เพื่อขยายผลภาพรวม

๖. การเรียนการสอนวิชาพุทธธรรมไม่ควรเน้นวิชาการมาก แต่ควรส่งเสริมและเน้นการปฏิบัติให้มากยิ่งขึ้น

๗. หัวข้อเรื่องนี้มีความสำคัญและประโยชน์มาก ควรจัดประเด็นนี้บ่อยๆ ทั้งในเวทีสาธารณะ และเวทีของสถานศึกษา เพื่อให้ทุกคนได้เกิดความตระหนัก และควรเผยแพร่ให้กว้างขวางทางสื่อต่างๆ ทั้งในรูปแบบของเอกสารหรือสื่อสิ่งพิมพ์ต่างๆ เพื่อให้ผู้ที่ไม่ได้เข้าฟังได้รับประโยชน์ด้วย

# ภาคผนวก

- พุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร โดย พระมหาจรรยา สุทธิญาโณ
- การพัฒนาการเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสตร์ โดย ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์
- หลักบูรณาการทางการศึกษาตามนัยแห่งพุทธธรรม โดย ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์
- โครงการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง ปฏิรูปการศึกษา : ก้าวหน้าสู่ปีที่ ๓  
“ศาสนากับการปฏิรูปการเรียนรู้”

# พุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร

@@@@@@@@@@

พระมหาจรรยา สุทธิญาโณ  
ผู้อำนวยการสถาบันปัญญานันทะ  
วัดอุโมงค์(สวนพุทธธรรม) จังหวัดเชียงใหม่

การนำพุทธธรรมมาชี้นำการปฏิรูปการศึกษาเพื่อพัฒนาคนไทยให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ทั้งร่างกายจิตใจ สติปัญญา ความรู้ และคุณธรรม มีจริยธรรมและวัฒนธรรมในการดำรงชีวิต สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข ตามนัยแห่งมาตรา ๖ ของพระราชบัญญัติการศึกษา แห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๔๒ นั้น จะต้องคำนึงถึงความเป็นมนุษย์ วิถีชีวิต สุขภาพกาย สุขภาพจิต และ คุณภาพชีวิตที่ดีของมนุษย์ในด้านต่างๆเป็นสำคัญ เป็นศูนย์กลางในการดำเนินการเรื่องอื่นที่ เกี่ยวข้องกับกระบวนการพัฒนา ส่งเสริมมนุษย์ให้มีชีวิตอย่างเป็นสุข สงบ และร่มเย็น

การที่จะใช้พุทธธรรมนำการศึกษาอย่างถูกต้องและมีประสิทธิภาพจะต้องทำความเข้าใจ ประเด็นเหล่านี้กันอย่างถ่องแท้

๑. ศึกษาทำความเข้าใจพุทธธรรมอย่างถ่องแท้ ทุกแง่มุมจนสามารถค้นพบวิถี ทางและวิธีการที่จะมาใช้กับชีวิตและเรื่องราวอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตอย่างถูกต้อง

๒. ในการปฏิรูปการศึกษาทุกด้านควรดำเนินการโดยใช้หลักแห่งอริยสัจสี่ และ ปฏิจจสมุปบาทเป็นแสงสว่างนำทางเพื่อจะได้รู้ปัญหาต่างๆ ทางการศึกษาชัดเจนถูกต้องตาม ความเป็นจริงว่า อะไรคือปัญหา อะไรคือวิกฤต อะไรคือที่มาของปัญหา วิกฤต แก้ไขได้หรือไม่ ถ้าแก้ไขแก้ไขได้อย่างไร แก้ไขทั้งหมดหรือเป็นบางจุด อะไรคือโอกาส อะไรต้องแก้ไขในระยะ สั้น อะไรต้องแก้ไขในระยะยาว อะไรปล่อยให้ดำรงอยู่อย่างเดิม อะไรควรส่งเสริม อะไรควร รักษา อะไรควรปรับปรุงพัฒนา แล้วหาทางดำเนินการอย่างถูกต้อง ทั้งนี้เรื่องที่จะดำเนินการ ทุกเรื่องต้องจริงแท้ๆ มิใช่ทำไปโดยการคาดคะเนหรือลอกเลียนแบบของใครที่ไหน เพราะ สภาพชีวิตของมนุษย์ในแต่ละท้องถิ่น แต่ละส่วนของประเทศของโลกล้วนแตกต่างกัน หากการ ดำเนินการใดๆ เป็นไปโดยใช้มาตรฐานเดียวกันทั้งหมดแทนที่จะเป็นการจัดการศึกษาเพื่อแก้ ปัญหา กลับกลายเป็นการศึกษาเพื่อสร้างปัญหาอย่างไม่รู้ตัว

ผู้มีส่วนสำคัญในการปฏิรูปการศึกษาทุกคนควรได้ทำความเข้าใจอย่างถ่องแท้และดำเนิน การอย่างมีสติสัมปชัญญะรู้เท่าทันเรื่องราวต่างๆ อย่างถ่องแท้เสียก่อนจึงลงมือดำเนินการ

๓. การศึกษาที่มุ่งพัฒนามนุษย์รอบด้านหรือองค์รวม ในเบื้องต้นจะต้องให้การ ศึกษาขั้นพื้นฐานที่ทุกคน ทุกสาขาวิชาต้องศึกษาต่อเนื่องเข้มข้นละเอียดลึกซึ้งขึ้นตามลำดับคือ เรื่องของชีวิตคืออะไร เกิดมาทำไม เกิดขึ้นได้อย่างไร ชีวิตที่สมบูรณ์เป็นอย่างไรจะมีได้โดย

วิธีใด จะมีความสัมพันธ์ปฏิสัมพันธ์กับชีวิตอื่น ๆ และธรรมชาติรอบ ๆ ตัวได้อย่างไร จะวางระบบความสัมพันธ์ที่ดีได้อย่างไรจึงจะทำให้ความสัมพันธ์นั้น ๆ เป็นความสัมพันธ์เพื่อความ เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ยิ่งขึ้นไป มิใช่เป็นความสัมพันธ์ที่ทำลายล้างผลาญ

เพื่อให้เข้าใจชีวิตในหลาย ๆ มิติ หลักพุทธธรรมอันประกอบด้วยเรื่องชั้น ๕ ชาติ ๔ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ ผัสสะ ๖ วิญญาณ ๖ เวทนา ๖ ปรากฎการณแห่งกาย จิต นาม รูป ควรจะได้รับการศึกษาอย่างลึกซึ้งอย่างต่อเนื่องตลอดเวลาโดยใช้เนื้อหาต้นลึกหนักเบาตามความเหมาะสมแห่งวัยและผู้เรียนโดยใช้ปรากฏการณ์ชีวิตและสังคมมาเป็นตัวอย่างในการอธิบายซึ่งเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาอย่างเพียงพอต่อการนำมาเป็นบทเรียนชีวิต

๔. ทำความเข้าใจให้ถ่องแท้เรื่อง กิเลส โทษของกิเลส ชีวิตที่ถูกมายาของกิเลส ปิดบังให้เดินหลงไปในทางผิด ชีวิตที่ถูกเพลิงกิเลสเผาอย่างเจ็บปวดดิ้นรน ความสุขที่เกิดจากการตอบสนองกิเลสเป็นความสุขบนความสูญเสียความเป็นมนุษย์ สูญเสียพลังงาน สูญเสีย ทรัพยากรธรรมชาติ สูญเสียความสมดุล สารพัดจะสูญเสีย ชีวิตที่ไม่มีกิเลสควบคุม ครอบงำ ความสุขแท้ที่เกิดจากจิตที่ว่างจากกิเลสแผดเผา เป็นความสงบเย็นไม่ก่อให้เกิดความสูญเสีย ทำลายแต่เป็นการส่งเสริมเพิ่มพูนพัฒนารอบด้าน และชี้ให้เห็นว่า ธรรมะเป็นธรรมชาติฝ่ายดีที่ พระพุทธเจ้าทรงค้นพบแล้วนำมาเผยแผ่ให้มนุษย์ได้นำมาใช้ป้องกันกิเลส ธรรมะคือ ความถูกต้อง ความดีความงาม ทางแห่งความเจริญรุ่งเรือง ที่คอยดูแลชีวิตให้ปลอดภัยเป็นเส้นทางที่เดินไปในทุกย่างก้าว

๕. เพื่อให้มนุษย์เข้าใจถึงพฤติกรรมของมนุษย์ทั้งในด้านดีและด้านชั่วอย่างครบครัน ควรจะได้มีการศึกษาเรื่องกรรมในแง่มุมต่างๆ ตามความสามารถของผู้เรียนโดยชี้ให้เห็นถึง รากฐานแห่งการกระทำดีทำชั่วด้วย กุศลมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ และอกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ พฤติกรรมของมนุษย์ที่แสดงออกต่อกันอย่างสร้างสรรค์หรือทำลายก็มาจาก รากฐานแห่งกุศลและอกุศลทั้งนั้น จึงต้องศึกษากันอย่างเข้าใจสามารถวิเคราะห์เหตุการณ์ใน ชีวิตเศรษฐกิจ สังคม และปรากฏการณ์ต่างๆ รอบตัวได้ทุกวัน แล้วสามารถดำเนินชีวิตได้อย่าง ถูกต้อง

๖. เพื่อเป็นการสร้างปรกาศที่แข็งแกร่งไม่ให้ชีวิตถลาลึกลงไปในอารมณ์ทั้งที่น่าพอใจ และไม่น่าพอใจหรือมีความฉลาดในอารมณ์ทั้งปวง การศึกษาและปฏิบัติสติปัญญาฐานสี่อย่าง ขาบซึ่ง เห็นแจ้งประจักษ์เป็นสิ่งที่ต้องดำเนินการอย่างทั่วถึงและต่อเนื่องเพื่อวางรากฐานให้ชีวิต มีพื้นฐานทนทานต่อการกระทบกระทั่งของอารมณ์ที่จรมามากมายอย่างไม่หวั่นไหวอันเป็นที่มา ของปัญหาชีวิต เศรษฐกิจ สังคมและปัญหาภัยร้ายแปดที่กำลังเผชิญอยู่ทุกวัน สาเหตุสำคัญคือ ปรกาศชีวิตและรากฐานชีวิตไม่เข้มแข็งพอนั่นเอง ตรงนี้คือหัวใจสำคัญของการปฏิรูปการศึกษา

๗. มีคำขวัญในการปฏิรูปการศึกษาที่พูดกันอย่างหนาหูว่า เก่ง ดี มีสุข แต่บางคราวพอนำมาคิดอย่างลึกซึ้งซึ่งยังมีหลายคนห่วงไหวกับคำขวัญนี้ เพื่อให้คำขวัญนี้เป็นปรัชญาการศึกษาที่ถูกทางควรใช้ไตรสิกขาและอริยมรรค ซึ่งมีองค์แปดมาเป็นแสงสว่างนำทางก็จะทำให้นิวคิดทางการศึกษาบรรลุเป้าหมายและเกิดความสำเร็จแบบได้คือผู้ศึกษาจะได้ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งกายและจิตและระดับประดาไปด้วยธรรมะอื่นอย่างงดงาม

## ความหมายของการเรียนรู้

การเรียนรู้ คือ กระบวนการที่ผัสสะทั้ง ๖ ของ  
มนุษย์ ได้สัมผัสและสัมพันธ์กับสิ่งเร้า เกิดธาตุรู้  
มีการกระทำโต้ตอบ ฝึกฝนอบรมตนเอง หรือ  
โดยกัลยาณมิตร จนประจักษ์ผล

เกิดคุณภาวะ (ความรู้และความดี)

สมรรถภาวะ (ความสามารถ)

สุขภาวะ (ความพึงพอใจเหมาะสมพอควร)

และ อิศรภาวะ (พ้นจากทุกข์และความเป็นทาส)





## ความหมายของการเรียนรู้

การเรียนรู้ คือ กระบวนการที่ผู้สละทั้ง ๖ ของ  
มนุษย์ ได้สัมผัสและสัมพันธ์กับสิ่งเร้า เกิดธาตุรู้  
มีการกระทำโต้ตอบ ฝึกฝนอบรมตนเอง หรือ  
โดยกัลยาณมิตร จนประจักษ์ผล

เกิดคุณภาวะ (ความรู้และความดี)

สมรรถภาวะ (ความสามารถ)

สุขภาวะ (ความผาสุกพอเหมาะพอควร)

และ อิศรภาวะ (พ้นจากทุกข์และความเป็นทาส)



# หลักของการเรียนรู้

## หลักที่หนึ่ง

พระพุทธศาสนาองมนุษย์  
ทั้งในฐานะที่เป็นเอกัตบุคคล (as an individual)  
และในฐานะเป็นสมาชิกของสังคม  
ซึ่งต้องอยู่ร่วมกับผู้อื่น



## หลักที่สอง

มนุษย์เป็นเวไนยสัตว์ หรือเวไนยบุคคล  
สามารถได้รับการสั่งสอน ฝึกฝน  
และอบรมบ่มนิสัยได้



เป็นอิสระ

สงบ เย็น  
พอ พอดี  
ควบคุมได้  
ฝึกฝนอบรมได้  
เกษม สะอาด

จิตของมนุษย์

เป็นทาส

มุ่งความอยู่รอด ทำลาย  
ถูกกระตุ้นโดยสัญชาตญาณ  
ควบคุมไม่ได้  
ฝึกฝนไม่ได้  
หวงแหน โหดเหี้ยม

จิตของสัตว์

## หลักที่สาม



มนุษย์มีภาวะทางสติปัญญามาแต่กำเนิด (สชาติกปัญญา)  
แม้ว่ามนุษย์จะมีความแตกต่างกัน  
ก็จำเป็นต้องได้รับการพัฒนาให้เกิด  
การเรียนรู้ (โยคปัญญา)



## หลักที่สี่

พระพุทธศาสนาอธิบายหลักการเรียนรู้ของ  
มนุษย์ว่า เกิดขึ้นในวิถีชีวิตทั้งชีวิต  
มีลักษณะเป็นองค์รวมของรูป  
(กายภาพ : กาย - วาจา) กับนาม (จิตภาวะ)  
ซึ่งเป็นการเรียนรู้ไปตามความเจริญเติบโต  
(พัฒนาการ) ของชีวิต



## หลักที่ห้า

การเรียนรู้ของมนุษย์มีแก่นหลัก ๓ แก่น คือ

(๑) การฝึกฝนตนเองเรื่องศีล

**(self-training in morality)**

(๒) การฝึกฝนตนเองเรื่องสมาธิ

**(self-training in mentality or concentration)**

(๓) การฝึกฝนตนเองเรื่องปัญญา

**(self-training in wisdom)**

## หลักที่ห้า

การเรี๒นรู้ของมนุษย์มีแก่นหลัก ๓ แก่น คือ

(๑) การฝึกฝนตนเองเรื่องศีล

**(self-training in morality)**

(๒) การฝึกฝนตนเองเรื่องสมาธิ

**(self-training in mentality or concentration)**

(๓) การฝึกฝนตนเองเรื่องปัญญา

**(self-training in wisdom)**



## หลักที่หก



การพัฒนาปัญญา

จุดมุ่งหมายการเรียนรู้ที่สำคัญ คือ

การเกิดปัญญา

ต้องพัฒนาโดย

การแสวงหาความรู้ (สุตมยปัญญา)

การฝึกฝนคัมภีร์ (จินตามยปัญญา)

และการฝึกฝนตนเอง (ภาวนามยปัญญา)



## — สุนน อมรวัดณ์ —

✍ สรूपการบวณการพัฒนาดัญญา ตามแนวพุทธศาสตร์ ว่ามีคุณลักษณะ ดังต่อไปนี้

๑. การบวณการพัฒนาดัญญาที่มีความสมบูรณ์โดยตลอด

๒. การบวณการพัฒนาดัญญาที่มีลักษณะบูรณาการ

๓. การบวณการพัฒนาดัญญาที่มีลักษณะพัฒนาการที่ก้าวเวียด (spiral growth)



๔. กระบวนการพัฒนาปัญญาที่มีลักษณะที่ยังรากลึกลงด้วย มิใช่พุ่งขึ้นอย่างเดียว

๕. กระบวนการพัฒนาปัญญาเห็นการสร้างแรงจูงใจ และสิ่งเร้า (ศรัทธา) และการฝึกฝนตนเอง แต่เมื่อเกิดสมาธิและปัญญาแล้วต้องละสิ่งเร้านั้นเสีย

๖. กระบวนการพัฒนาปัญญาตามนัยของพระพุทธศาสนา อุดมการณ์สูงสุดคือ การใช้ปัญญาปฏิบัติให้เกิดอิสรภาพอันสมบูรณ์



การเรียนรู้ตามนัยแห่งพุทธธรรม

เห็นคน



เป็นศูนย์กลาง

กระบวนการเรียนรู้จึงเป็นกระบวนการพัฒนา **คน**

ทั้งในลักษณะที่เป็นปัจเจกชน (คนแต่ละคน)

และการพัฒนา

**กลุ่มคน**

ให้อยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ



## ธรรมชาติชีวิตของ

คน

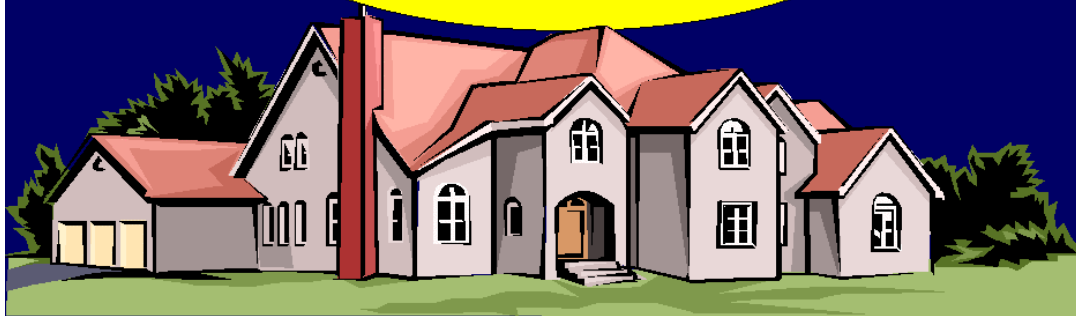
ประกอบด้วยขั้นห้า  
แยกออกได้เป็น รูป กับนาม  
การพัฒนา รูป กับนาม  
จึงเป็นฐานของการเรียนรู้





การพัฒนาขั้น ๕ จัดได้ว่าเป็นฐานขั้นต้น  
ของการเรียนรู้ แต่ยังไม่บรรลุถึงการเกิดปัญญา  
คือ การรู้ถูกต้อง รู้ครอบคลุม และรู้ตามความ  
เป็นจริง การเรียนรู้ที่แท้จริงต้องมีการพินิจ  
พิจารณาด้วยโยนิโสมนสิการ และฝึกปฏิบัติ  
(ภาวนา) จนประจักษ์ผล เป็นความรู้ที่แท้ ซึ่งต้อง  
อาศัยปัจจัยต่าง ๆ ของการเรียนรู้มาเกื้อหนุน

# ปัจจัยการเรียนรู้



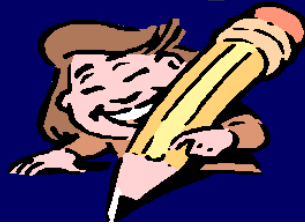




ตามนัยแห่งพุทธธรรม จุดเริ่มต้นของการเรียนรู้คือ ธาตุรู้ที่เกิดจากผัสสะทั้งหลาย คือ รูปกับนาม เมื่อรู้ได้ ความรู้นั้นก็จะพัฒนาไปโดยการฝึกปฏิบัติจนรู้แจ้ง ชัดเจน เป็นสัมมาทิฐิ ซึ่งจะนำไปสู่จุดหมายปลายทางคือความเป็นอิสระหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง

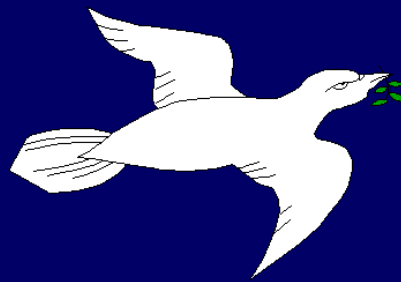
ปัจจัยที่เสริมสร้างสัมมาทิฐิ ซึ่งถือว่าเป็นปัจจัยของการเรียนรู้มีอยู่ 2 ปัจจัยหลัก คือ ปัจจัยภายนอก และปัจจัยภายใน (ปรโตโมสะ และ โยนิโสมนสิการ)

จุดประสงค์ของการเรียนรู้หรือการฝึกอบรม  
ตนเองของพุทธศาสนิกชน คือ การพัฒนาชีวิต  
และจิตใจของตนเองให้บรรลุอิสรภาพ คือ  
หลุดพ้นจากความเขลา ความอยาก และการ  
ยึดมั่นถือมั่น มีสภาวะของจิตใจที่แจ่มใส สะอาด  
สว่าง สงบเย็น อันเป็นประโยชน์สูงสุดที่มนุษย์  
จะพึงมีพึงได้ จุดประสงค์ของการเรียนรู้ระดับนี้  
เรียกว่า ปรমัตถประโยชน์



จุดประสงค์การเรียนรู้ระดับรองลงมา คือ

—————> สัมปรายิกัตถประโยชน์  
เป็นการหลุดพ้นจากรากเหง้าของอกุศลมูล



จุดประสงค์ของการเรียนรู้ระดับที่ตรงตัวผู้เรียน

→ คือ ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์  
เป็นผลการเรียนรู้ที่เกิดขึ้น เห็นได้ทันทีที่บุคคล  
ได้ฝึกหัดอบรมตนให้ขยันหมั่นเพียร ทำหน้าที่  
รักษาสถานะและทรัพย์ที่แสวงหามาได้ คบมิตร  
ดี และเลี้ยงชีวิตอย่างพออยู่พอกิน



ฐานของการเรียนรู้อยู่ที่  
ธรรมชาติและลักษณะของชีวิตมนุษย์  
การปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม



ส่วนปัจจัยของการเรียนรู้นั้นได้แก่  
วิธีการแห่งศรัทธา และวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งได้  
รวมกระบวนการเรียนรู้ทั้งหมดไว้ ตั้งแต่การตั้ง  
จุดประสงค์ การกำหนดสาระหลัก การแสวงหา  
ความรู้ การค้นพบความรู้ การคิดค้น และการ  
วิเคราะห์ประเมินตน อันเป็นผลของการฝึกหัด  
อบรมที่ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ จนทำให้  
บุคคลได้พัฒนาขึ้นเป็นกัลยาณชนและอริยชน  
ตามลำดับ

**โครงการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง**  
**ปฏิรูปการศึกษา : ก้าวหน้าสู่ปีที่ ๓ “ศานากับการปฏิรูปการเรียนรู้”**

\*\*\*\*\*

**ความเป็นมาและเหตุผล**

สืบเนื่องจากวันที่ ๑๙ สิงหาคม พ.ศ.๒๕๔๔ นับได้ว่าเป็นวันครบรอบสองปีของการประกาศใช้พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.๒๕๔๒ ซึ่งเป็นกฎหมายการศึกษาที่ระบุแนวทางการปฏิรูปการศึกษาไว้หลายประการ นับตั้งแต่การปฏิรูปการเรียนรู้ซึ่งเป็นหัวใจของการปฏิรูปการศึกษา การจัดระบบโครงสร้างองค์กร การจัดระบบครู คณาจารย์ และบุคลากรทางการศึกษา การจัดระบบทรัพยากรและการลงทุนเพื่อการศึกษา รวมถึงการปฏิรูประบบเทคโนโลยีเพื่อการศึกษา

ตลอดระยะเวลาสองปีที่ผ่านมา หน่วยงานหลักด้านการศึกษาและที่เกี่ยวข้องทั้งภาครัฐและภาคเอกชน ทั้งในระดับนโยบายและระดับปฏิบัติได้มีส่วนร่วมกันผลักดันให้การปฏิรูปการศึกษาสามารถดำเนินการได้อย่างเป็นรูปธรรม

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ในฐานะที่เป็นหน่วยงานที่ทำหน้าที่พิจารณาเสนอนโยบายทางการศึกษาของชาติ และจะต้องพัฒนาเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรมแห่งชาติ ตามมาตรา ๓๓ ของพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติดังกล่าว สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติตระหนักถึงบทบาทของสถาบันศาสนาโดยเฉพาะเมื่อรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ.๒๕๔๐ มาตรา ๘๑ ได้บัญญัติถึงเจตนารมณ์ที่ชัดเจนว่า การจัดการศึกษาอบรมต้องให้เกิดความรู้คู่คุณธรรม และพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.๒๕๔๒ ได้กล่าวซ้ำไว้เช่นเดียวกันในมาตรา ๖ ว่า การจัดการศึกษาเป็นไปเพื่อพัฒนาคนไทยให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งทางร่างกาย จิตใจ สติปัญญา ความรู้ และคุณธรรม มีจริยธรรมและวัฒนธรรมในการดำรงชีวิต สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข ซึ่งก็คือ ใ้คนเก่ง ดี มีสุข อันเป็นแก่นธรรมของพระพุทธศาสนานั้นเอง รวมทั้งมาตรา ๒๓ และ ๒๔ ก็ได้บัญญัติสอดคล้องกันอย่างชัดเจนว่า การจัดการศึกษาต้องเน้นความสำคัญทั้งความรู้และคุณธรรม มีการบูรณาการตามความเหมาะสมของแต่ละระดับการศึกษาในเรื่อง ...ความรู้เกี่ยวกับศาสนา ศิลปะ วัฒนธรรม การกีฬา ภูมิปัญญาไทย และการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญา... รวมทั้งการปลูกฝังคุณธรรม ค่านิยมที่ดีงาม นอกจากนั้นมาตรา ๑๒ ยังได้บัญญัติให้สถาบันศาสนามีสิทธิจัดการศึกษาขั้นพื้นฐาน และมาตรา ๑๔ ได้บัญญัติถึงสิทธิที่จะได้รับการสนับสนุนทั้งความรู้และรับเงินอุดหนุนจากรัฐเพื่อจัดการศึกษาดังกล่าว

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ โดยกลุ่มงานศาสนา ร่วมกับ  
กรมการศาสนา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน กระทรวงศึกษาธิการ มหาวิทยาลัย  
มหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กลุ่มโรงเรียนการกุศลของวัด  
กลุ่มโรงเรียนพระปริยัติธรรม ศูนย์พัฒนาคุณธรรม มหาวชิราลงกรณราชวิทยาลัย องค์การ  
พุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก ศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ มูลนิธิพุทธธรรม  
สภายุวพุทธิกสมาคมแห่งชาติ ในพระบรมราชูปถัมภ์ ยุวพุทธิกสมาคมแห่งประเทศไทย  
ในพระบรมราชูปถัมภ์ สมาคมส่งเสริมเอกลักษณ์ของชาติ องค์การศาสนาอิสลาม องค์การศาสนา  
คริสต์ องค์การศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และองค์การศาสนาซิกข์ ร่วมจัดกิจกรรมเพื่อเผยแพร่และ  
ประชาสัมพันธ์ให้ผู้เกี่ยวข้องและประชาชนทั่วไปได้รับรู้และเข้าใจในวงกว้าง เพื่อให้เกิดพลังจาก  
สังคมร่วมสนับสนุนกระบวนการปฏิรูปการศึกษาตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติให้  
ประสบผลสำเร็จตามเจตนารมณ์ของกฎหมายต่อไป

### วัตถุประสงค์

๑. เพื่อให้ประชาคมได้รับทราบสาระของการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง ปฏิรูปการ  
ศึกษา : ก้าวหน้าสู่ปีที่ ๓ “ศาสนากับการปฏิรูปการเรียนรู้”
๒. เพื่อให้สถานศึกษาและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องทางการศึกษาและการศาสนาจัด  
กิจกรรมนำเสนอผลการปฏิบัติงานตามแนวปฏิรูปการศึกษาเพื่อให้ผู้เรียนเกิดความรู้คู่คุณธรรม
๓. เพื่อให้ประชาชนได้รับทราบบทบาทของศาสนาต่อการจัดการศึกษาและวิถี  
ชีวิตของคนไทยในการกลม่อเกล่าให้คนไทยเป็นผู้มีความรู้คู่คุณธรรมจากอดีต ปัจจุบันสู่อนาคต

### สถานที่และวันจัดสัมมนา

ศูนย์การประชุมแห่งชาติสิริกิติ์ ระหว่างวันที่ ๑๗-๑๙ สิงหาคม พ.ศ.๒๕๕๔

### ผู้รับผิดชอบ

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ  
กลุ่มงานศาสนา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ

### วิธีดำเนินการ

๑. จัดทำโครงการเสนอขออนุมัติ
๒. ประชุมคณะทำงานร่วมจัดกิจกรรม
๓. จัดสัมมนาและจัดงานปฏิรูปการศึกษา : ก้าวหน้าสู่ปีที่ ๓ “ศาสนากับการ  
ปฏิรูปการเรียนรู้” โดยมีรูปแบบกิจกรรมการจัดงาน ดังนี้



(๑) จัดนิทรรศการและคลินิกการเรียนรู้ เรื่อง การสอนศาสนาธรรมในสถานศึกษาและสถาบันศาสนา ระหว่างวันที่ ๑๗-๑๙ สิงหาคม พ.ศ.๒๕๕๔ ณ บริเวณ Zone C-๒

(๒) จัดอภิปราย เรื่อง “พุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร” ในวันที่ ๑๙ สิงหาคม พ.ศ.๒๕๕๔ เวลา ๐๙.๐๐-๑๒.๐๐ น. ณ ห้อง Plenary Hall ๒ Zone B

วิทยากร ๔ รูป/คน ได้แก่

- พระมหาจรรยา สุทธิญาโณ : ผู้อำนวยการสถาบันปัญญานันทะ ค่ายคุณธรรม วัดอุโมงค์สวนพุทธธรรม จังหวัดเชียงใหม่
- แมชชีคันสนีย์ เสถียรสุด : ผู้อำนวยการเสถียรธรรมสถาน
- ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์ : ศาสตราจารย์กิตติคุณ ราชบัณฑิต และที่ปรึกษาสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ
- รองศาสตราจารย์ ดร.สุนทร ณ รังษี : นักวิชาการผู้ชำนาญการ ศูนย์พุทธศาสน์ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ผู้ดำเนินการอภิปราย ได้แก่

นายสุเมธ โสฬส : ผู้ดำเนินรายการตามหาแก่นธรรม บริษัทวีไอชด็อก

๔. สรุป สังเคราะห์ และรายงานผลการสัมมนา

## งบประมาณ

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ กรมการศาสนา และหน่วยงานที่ร่วมจัดกิจกรรมและนิทรรศการร่วมสนับสนุนค่าใช้จ่ายในการจัดสัมมนา

## ผลที่คาดว่าจะได้รับ

ผู้เข้าร่วมสัมมนาได้รับทราบสาระของการจัดสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง ปฏิรูปการศึกษา : ก้าวหน้าสู่ปีที่ ๓ “ศาสนากับการปฏิรูปการเรียนรู้” ได้ข้อคิดเห็นและการเสนอแนะ รวมทั้งรับทราบภารกิจในการจัดกิจกรรมจากที่ประชุมเพื่อการจัดสัมมนาให้บรรลุผลสำเร็จตามเจตนารมณ์ของพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.๒๕๔๒ ที่กำหนดให้การจัดการศึกษาต้องเป็นไปเพื่อพัฒนาคนไทยให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งทางร่างกาย จิตใจ สติปัญญา ความรู้ และคุณธรรม มีจริยธรรมและวัฒนธรรมในการดำรงชีวิต สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข

กำหนดการอภิปราย เรื่อง “พุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร”  
วันที่ ๑๙ สิงหาคม พ.ศ.๒๕๕๕ เวลา ๐๙.๐๐-๑๒.๐๐ น.  
ณ ห้อง Plenary Hall ๒ Zone B ศูนย์การประชุมแห่งชาติสิริกิติ์

\*\*\*\*\*

เวลา ๐๘.๐๐-๐๙.๐๐ น.

ผู้เข้าร่วมอภิปรายลงทะเบียน

เวลา ๐๙.๐๐-๐๙.๑๐ น.

ผู้ดำเนินรายการกล่าวต้อนรับวิทยากรและผู้เข้าร่วม  
อภิปราย แนะนำวิทยากรและผู้ดำเนินการอภิปราย

เวลา ๐๙.๑๐-๑๑.๑๐ น.

อภิปรายเรื่อง “พุทธธรรมนำการศึกษาได้อย่างไร”  
วิทยากร ได้แก่

๑. พระมหาจรรยา สุทธิญาโณ

ผู้อำนวยการสถาบันปัญญานันตะ ค่ายคุณธรรม  
วัดอุมงค์ (สวนพุทธธรรม) จังหวัดเชียงใหม่

๒. แมชีคีนสนีย์ เสถียรสุด

ผู้อำนวยการเสถียรธรรมสถาน

๓. ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์

ศาสตราจารย์กิตติคุณ ราชบัณฑิต

ที่ปรึกษาสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ

๔. รองศาสตราจารย์ ดร.สุนทร ณ ริงษ์

นักวิชาการผู้ชำนาญการศูนย์พุทธศาสน์ศึกษา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ผู้ดำเนินการอภิปราย ได้แก่

นายสุเมธ โสฬศ

ผู้ดำเนินรายการตามหาแก่นธรรม บริษัทวีว็อดด็อก

เวลา ๑๑.๑๐-๑๒.๐๐ น.

ผู้เข้าร่วมอภิปรายให้ข้อเสนอแนะและซักถาม

## ที่ปรึกษา

ดร.รุ่ง แก้วแดง

เลขาธิการคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ

ดร.นันทสาร สีสลับ

ที่ปรึกษากลุ่มงานศาสนา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ

## บรรณาธิการ

นางสาวพิณสุดา สิริธังศรี

## คณะผู้จัดทำรายงาน

นายสมพงษ์ ผุ่ยสาธรรม

นางสาวสอาดลักษณ์ จงคล้ายกลาง

นางสาววลัยพร ศิริภิรมย์

## ผู้ประสานงานและจัดทำต้นฉบับ

นางสาวสอาดลักษณ์ จงคล้ายกลาง

## คณะทำงานกลุ่มงานศาสนา

นางพิศมัย แผงนุเคราะห์

นายนภมณฑล ลิบหมื่นเปี่ยม

นายสมศักดิ์ จัตตุพรพงษ์

นายสมพงษ์ ผุ่ยสาธรรม

นางสาวสอาดลักษณ์ จงคล้ายกลาง

นางสาววลัยพร ศิริภิรมย์

นางสมพร ยิ้มย่อง

เพื่อเป็นการใช้ทรัพยากรของชาติให้คุ้มค่า  
หากท่านไม่ใช้หนังสือเล่มนี้แล้ว  
โปรดมอบให้ผู้อื่นนำไปใช้ประโยชน์ต่อไป